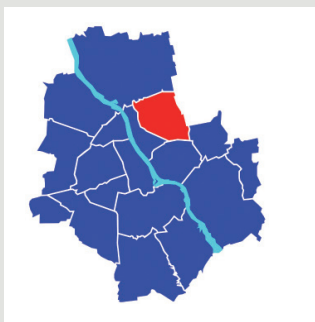

Lokalizacja hut szkła na (pod)warszawskim Targówku

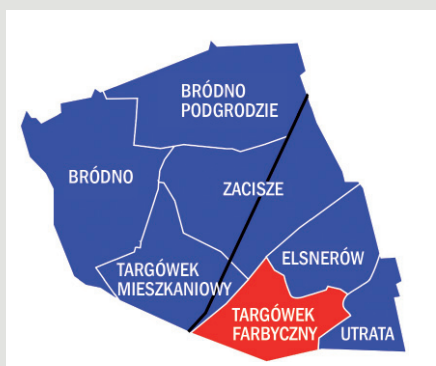
MGR MARCIN WIĘCEK

MUZEUM FARMACJI (ODDZIAŁ MUZEUM WARSZAWY)

Początki przemysłu fabrycznego na terenie Warszawy przypadają na lata 1815–1830. Jego znaczny rozwój nastąpił po powstaniu styczniowym, kiedy to ukształtował się Warszawski Okręg Przemysłowy (WOP). Najsilniej reprezentowaną branżą był tutaj przemysł metalowy, w dalszej kolejności przemysły spożywczy, chemiczny, poligraficzny [1]. Założono także huty szkła, których liczba w dwudziestolecu międzywojennym sięgnęła kilkunastu [2]. Cztery spośród nich funkcjonowały na terenie Targówka.

Rys. 1. Lokalizacja współczesnej dzielnicy Targówek w obrębie Warszawy wg Miejskiego Systemu Informacji [40].

Rys. 2. Lokalizacja Targówka Fabrycznego w obrębie współczesnej dzielnicy Targówek wg Miejskiego Systemu Informacji [41].

Charakterystyczną cechą położenia hut szkła na obszarze WOP-u jest fakt, że większość z nich znajdowała się na prawym brzegu Wisły [2]. Zakłady były rozmieszczone tutaj dość regularnie, z wyjątkiem czterech z nich na niewielkim obszarze tzw. „Targówka Fabrycznego”. Fakt ten zasługuje na wyraźne podkreślenie. Zdarza się bowiem, że we współczesnych publikacjach zakłady te są wzajemnie mylone, a przytaczane fakty z historii poszczególnych fabryk mieszane pod hasłowym pojęciem „Huta Targówek”. Z tego względu identyfikacja każdej z tych hut, z przytoczeniem podstawowych informacji na ich temat, stanowi podstawowy cel niniejszej pracy. Cezura czasowa artykułu obejmuje lata od momentu wybudowania, na omawianym terenie, pierwszej huty w 1878 r., aż do wybuchu II wojny światowej. Takie ustawienie chronologiczne jest wystarczające dla zrealizowania postawionego powyżej zadania.

SŁOWA KLUCZOWE

huta szkła, fabryka chemiczna, Targówek, Kijewski-Scholtze, Moryc Wegmeister, huta „Weneda”, Kazimierz Klimczak

KEYWORDS

glassworks, chemical factory, Targówek, Kijewski-Scholtze, Moryc Wegmeister, „Weneda” glassworks, Kazimierz Klimczak

Targówek

W chwili obecnej Targówek jest dzielnicą prawobrzeżnej Warszawy [3] (rys. 1), obejmującą teren, w skład którego, wg Miejskiego Systemu Informacji (MSI), wchodzi siedem obszarów, w tym Targówek Fabryczny [4]. Wymieniony rejon (rys. 2) jest miejscem lokalizacji zakładów stanowiących temat niniejszego tekstu. Pod koniec XIX w.,

mgr Marcin Więcek

Archeolog, kustosz w Muzeum Farmacji w Warszawie (Oddział Muzeum Warszawy), autor artykułów naukowych i popularnonaukowych na temat szkła stosowanego w dawnych aptekach, twórca stron: www.szkloapteczne.wordpress.com oraz www.facebook.com/SzkloApteczne.

e-mail: marcinw33@o2.pl

STRESZCZENIE

Targówek, dzielnica Warszawy od 1916 r., był miejscem lokalizacji czterech hut szkła. Ich powstanie wpisane było w zjawisko kształtowania się po powstaniu styczniowym na terenie Warszawy i okolic tzw. Warszawskiego Okręgu Przemysłowego. W latach 70. XIX w. hutę szkła założyli tu właściciele warszawskiej fabryki chemicznej – Jan Ch. Kijewski i Adolf Scholtze. Od 1909 roku funkcjonowała krótko huta „Targówek” Morycy Wegmeistera. W latach 20. XX w. powstały „Zakłady Przemysłowe «Weneda» Szymański, Kurowski i S-ka” z hutą przy ul. Radzymińskiej 138. Od 1927 r. produkcję prowadziła fabryka przy ul. Radzymińskiej 116, w latach 30. pod nazwą „Huta i Rafineria Szkła «Targówek» Kazimierz Klimczak i S-wie”. Jedną z przyczyn zagęszczenia lokalizacji wspomnianych zakładów na niewielkim obszarze były dogodne warunki transportowe (rozbudowana sieć kolejowa). W hutach produkowano różne rodzaje szkła, z przewagą szkła laboratoryjnego, aptecznego i medycznego.

SUMMARY

Location of glassworks on (near) Warsaw Targówek area

Targówek (district of Warsaw since 1916) was the location of four glassworks. Their founding was a part of the process, which saw the shaping of the so called Warsaw Industrial District after the “January Uprising” (1863–1864). The owners of Warsaw chemical factory, J. Ch. Kijewski and A. Scholtze, founded their glassworks in this area, during the 1870s. After 1909, another glassworks company: “Targówek”, owned by Moryc Wegmeister, existed for a short period of time. The third: “Zakłady Przemysłowe «Weneda» Szymański Kurowski i S-ka” was founded in the 1920s, with the factory located at Radzymińska Street 138. In 1927, glass production was started at Radzymińska Street 116, which re-branded in 1930s, to “Huta i Rafineria Szkła «Targówek» Kazimierz Klimczak i S-wie”. One of the reasons for choosing such a small location for the factories, was the convenient transport conditions (expanded railway system). The four glassworks produced a decent variety of assortment, with laboratory, pharmacy and medical glass being the most common products.

Rys. 3. Obszar Targówka Fabrycznego na planie Warszawy z 1919 r.: *Plan Stołecznygo m. Warszawy*. Nakład Towarzystwa Doraźnej Pomocy Lekarskiej. 1919. Podziałka 1: 25000 [42].

w czasie gdy powstała tam pierwsza huta szkła, znajdował się on poza granicami administracyjnymi Warszawy [5]. Z kolei w dwudziestolecium międzywojennym, kiedy utworzono tam inne z omawianych tu czterech zakładów, Targówek Fabryczny znajdował się już w granicach miasta. W jego obszar włączony został bowiem w 1916 r. [6] (rys. 3). Stąd użycie w tytule artykułu formy „(pod)warszawski”, jest uzasadnione w kontekście szkicu historii hut szkła na omawianym obszarze. Forma ta uwzględnia istotne zmiany, jakie zaszły w historii tego obszaru oraz obiektów na nim umiejscowionych.

Po powstaniu styczniovym teren, o którym mowa, stał się jedną z nowych lokalizacji dla rozwijającego się w tym okresie przemysłu Warszawy. Przyczyną tego był między innymi fakt, że w zbliżonym czasie rozwijała się w tym miejscu sieć kolei żelaznej o dużej roli transportowej, natomiast Wisła zaczęła tracić na znaczeniu jako szlak transportowy. Stąd pojawiła się tendencja do przenoszenia istniejących już fabryk z Powiśla do rejonów prawobrzeżnych [1], co jest doskonale widoczne chociażby na przykładzie jednego z poniżej omówionych zakładów.

Huta szkła fabryki chemicznej Kijewski-Scholtze

Początki wymienionej w powyższym podtytule fabryki chemicznej sięgają lat 1822–1823, kiedy to na warszawskim Powiślu, przy ul. Solec, utworzono Fabrykę Płodów Chemicznych [7–8]. W latach 70. XIX w. jej ówczesni właściciele, Adolf Scholtze i Jan Chryzostom Kijewski, zainicjowali przeniesienie fabryki do Targówka, zakładając jednocześnie na części nabytego wówczas terenu hutę szkła, której produkcja według ich pierwotnego założenia miała zaspokajać potrzeby zakładu w zakresie opakowań dla wytwarzanego asortymentu chemicznego [7]. Huta szkła „pod firmą Scholtze i Kijewski” budowana była w ciągu 1878 r. [9–10]. Poszczególne działy fabryki chemicznej były przenoszone z Powiśla etapami; proces ten zakończył się w latach 1905–1906 [7]. W Księdze adresowej Królestwa Polskiego na rok 1905 fabryka chemiczna figuruje przy ul. Solec 49 [11], z kolei w Księdze adresowej na rok 1906 lokalizacja fabryki to wieś Targówek pod Warszawą [12]. Warto w tym miejscu wspomnieć, że w literaturze warszawianistycznej znajduje się informacja o przeniesieniu fabryki w 1884 r. [13], a wspomniana data bywa traktowana jako rok założenia zakładu [14]. Ponadto ważnym

momentem w jego dziejach są lata 1896–1897, kiedy przeszedł on na Towarzystwo Akcyjne [7]. Data 1896 może być interpretowana mylnie jako moment utworzenia fabryki [15].

W wyniku kryzysu w pierwszej dekadzie XX w. dokonano przekształceń w organizacji zakładu, między innymi oddzielono wówczas hutę szkła od fabryki chemicznej, oddając ją w dzierżawę. Ostatecznie hutę zlikwidowano w 1908 r. z rozmaitych przyczyn, które nie wynikały wyłącznie z kryzysu. Jedną z nich była „nieobliczalna konkurencja licznych drobnych hut, to powstających, to upadających” [7]. Co ciekawe, w późniejszych latach wyrażenie „huta szklana” istniało w nazwie zakładu. W latach 1921–1922 brzmiała ona bowiem: „Spółka Akcyjna Fabryk Chemicznych i Huty Szklanej Kijewski, Scholtze i S-ka” [15]. W 1923 r. spółka pod cytowaną nazwą wymieniona była pod adresem przy ul. Siarczanej 6 na Targówku (biuro przy ul. Smolnej 36) [16], tak samo pod koniec lat 30. XX w. [17]. Fakt wystąpienia w adresie fabryki ulicy o wspomnianej nazwie nie oznacza kolejnych jej przenosin w obrębie Targówka. Nazwa ulicy pojawiła się bowiem wtórnie w stosunku do umiejscowienia zakładu, najprawdopodobniej w związku z włączeniem tego obszaru do Warszawy w 1916 r. Nazwa ta odnosi się bez wątpienia do fabryki, przy której została wytyczona, a której produkcja chemiczna opierała się na kwasie siarkowym [1]. Ulica pojawia się na planie miasta wykonanym w 1917, a wydanym rok później [18], oraz na planie z 1919 r. (rys. 3). Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że obecnie przedwojenna Siarczana nosi nazwę „Zabraniecka”, natomiast mianem „ul. Siarczana” określona jest ulica nieposiadająca w latach 1917–1919 nazwy. Podsumowując, cały kompleks przemysłowy, tj. fabryka chemiczna i huta szkła, zajmował obszar, ograniczony od południa przez obecną ulicę Zabraniecką (dawną Siarczana), od północnego zachodu przez obecną ulicę Siarczana, natomiast od północnego wschodu przez łuk torów kolejowych stanowiących łącznik linii kolei Petersburskiej, Terespolskiej oraz Nadwiślańskiej (rys. 4: pkt 1).

W roku budowy huty, tj. w 1878, w prasie branżowej podano szereg informacji na jej temat, między innymi planowany zakres produkcji zakładu. Było to „szkło zwyczajne”, „szkło tafłowe”, „szkło aptekarskie” oraz „olbrzymie butlony do przetworów chemicznych” [9]. Te ostatnie wytwarzane na potrzeby fabryki chemicznej, o czym była już mowa, a co podaje także Witold Pruss [1]. Wzmianki prasowe na temat zakładu pojawiają się także w późniejszych latach [19], jednak w kontekście rozpatrywanego na łamach niniejszego tekstu problemu warty szczególnego podkreślenia jest fakt, że w niektórych źródłach huta szkła fabryki chemicznej Kijewskiego-Scholtze określana jest mianem huty „Targówek” [20].

Huta szkła „Targówek” Moryca Wegmeistra

Informacje na temat wyżej wymienionego zakładu są w materiale źródłowym bardzo skąpe. Na obecnym etapie badań jedynym pewnikiem z nich wynikającym jest fakt istnienia zakładu w 1909 r. Wymieniony jest on bowiem w księdze adresowej Warszawy ze wspomnianego r. pod nazwą „Targówek”, jako własność Moryca Wegmeistra, z adresem kantoru przy ul. Nowy Świat 41 oraz z numerem telefonu [21]. Jan Berger podaje, że huta ta powstała na Targówku jako druga (po hucie fabryki Kijewskiego-Scholtze) w 1909 r. i sugeruje, że istniała jeszcze cztery lata później, nie podaje jednak źródeł tych informacji [6]. Prawdopodobne umiejscowienie huty to okolice niewielkich ulic o wymownych nazwach „Szklana” i „Hutnicza” (rys. 4: pkt 2), prawdopodobne z uwagi na fakt, że znane są adresy pozostałych hut na Targówku i żadna z nich nie znajdowała się przy wspomnianych uliczkach (rys. 4: pkt. 1, 3, 4). Współcześnie znajdują się tam ruiny zabudowań, które można interpretować jako pozostałości niewielkiej fabryki. Wspomniane ulice zostały wytyczone i nazwane, podobnie jak ulica Siarczana,

Rys. 4. Huty szkła na (pod)warszawskim Targówku. Jako podkładu użyto fragmentu mapy wydanej w 1944 r., wykorzystującej treść kartograficzną Mapy Szczegółowej Polski (arkusz Warszawa-Praga, skala 1: 25000), wydanej przez Wojskowy Instytut Geograficzny w latach 1929–1939 [43]. Na mapie tej oznaczono opisowo fabrykę chemiczną Kijewski-Scholtze oraz Hutę i Rafinerię Szkła „Targówek”.

Objaśnienia punktów:

- 1) Obszar fabryki chemicznej i huty szkła Kijewski-Scholtze (ul. Siarczana 6);
- 2) Przypuszczalny rejon lokalizacji huty „Targówek” Moryca Wegmeistra (okolice ulic Szklanej i Hutniczej);
- 3) Huta szkła „Weneda” (ul. Radzywińska 138);
- 4) Huta i Rafineria Szkła „Targówek” (ul. Radzywińska 116).

najpewniej niedługo po 1916 r., co może wskazywać, że funkcjonował wówczas jeszcze omawiany tutaj zakład. Niemniej jednak w spisach adresowych z lat 1910, 1913–1914, 1917 czy 1920 brak jest o nim jakiegokolwiek wzmianki [22–26].

Huta szkła „Weneda”

Zakład ten został formalnie utworzony aktem notarialnym z 1 marca 1920 r. [27]. Siedem lat później przedsiębiorstwo zostało włączone do Rejestru Handlowego „B” Sądu Okręgowego w Warszawie; nazwa firmy brzmiała wówczas: „Zakłady Przemysłowe «Weneda» Szymański, Kurowski i S-ka, spółka z ograniczoną odpowiedzialnością” [28]. Siedziba zarządu mieściła się przy ulicy Kopernika 5 w Warszawie [29], natomiast adres zakładu, znajdujący się przy ulicy Radzywińskiej 138 (Rys. 4: punkt 3) odnotowany jest w 1928 roku [30]. W wydanych drukiem wspomnieniach pracownika huty, zatrudnionego w 1934, pojawia się rok 1930, jako data utworzenia zakładu; prawdopodobnie należy traktować tę informację jako pomyłkę – bądź autora, bądź też drukarską [31]. Huta przestała istnieć około 1938 r. Wzmianka o niej znajduje się w książce telefonicznej na rok przed jej zamknięciem [32], brak jest natomiast takowej w późniejszych spisach [17, 33]. Według wspomnień pracownika huty „Weneda” produkowano w niej następujący asortyment: „szkło laboratoryjne”, „szkło szpitalne” (w tym miednice szpitalne i syfony), „szkło apteczne” (w tym „buteleczki apteczne” oraz duże, kilkilitrowe słoje), klosze do lamp naftowych, słoje wystawowe [31]. W 1934 r. opatentowano wzór flakonu [34].

Huta i rafineria szkła „Targówek”

Omawiana tutaj fabryka powstawała w latach 1925–1927; w 1925 wykonano projekt zakładu, a pod koniec 1927 r. uruchomiono produkcję szkła [35]. Ostatnia z wymienionych dat bywa przytaczana w literaturze jako czas utworzenia huty [14]. Od 1925 do przełomu lat 1930/1931 właścicielem zakładu była spółka „F. Karolewski i K. Klimczak” (utworzona przez Feliksa Karola Karolewskiego i Kazimierza Klimczaka w 1921 r.), w późniejszych latach zakład

nosił nazwę „Huta i Rafineria Szkła «Targówek» Kazimierz Klimczak i S-wie” [35], podawaną też w krótszym wariantcie, tj. „Huta i Rafineria Szkła «Targówek»” [36]. Co ciekawe, spółka „F. Karolewski i K. Klimczak”, w początkowym okresie swojego istnienia, w latach 1921–1922, reklamuje się jako dysponująca własną hutą szkła [35]. Umiejscowienie tego zakładu na obecnym etapie badań nie jest znane.

Omawiany zakład, przez cały, ujmowany w niniejszym tekście okres, zlokalizowany był przy ul. Radzywińskiej 116 (rys. 4: punkt 4), chociaż w 1938 r. pojawiły się plany przeniesienia go poza Warszawę [35]. W czasie, kiedy jego właścicielem była spółka „F. Karolewski i K. Klimczak”, powiązany był z nim skład wytwarzanych produktów, znajdujący się, najprawdopodobniej przemienne, przy ulicach Senatorskiej 32 i Elektoralfnej 20 [37]. Od 1931 roku Biuro i Zarząd firmy mieściły się przy ul. Orlej 7, a w następnym roku przeniesiono je do lokalizacji przy ul. Pierackiego 14 [33, 35]. Huta funkcjonowała podczas II wojny światowej [9], a także przez pewien czas po jej zakończeniu [38].

Produkowany w hucie asortyment był różnorodny. Obejmował wyroby „proste” ze szkła białego i barwionego, przede wszystkim jednak wytwarzano tutaj produkty tzw. specjalnego przeznaczenia ze szkła o specjalnie na ten cel opracowanych recepturach. Były to naczynia laboratoryjne oraz rury do wytwarzania ampułek do leków (ze szkła, któremu nadano nazwę „Alborex”), rury do wyrobu aparatów szklanych stosowanych w różnego rodzaju laboratoriach (ze szkła określonego mianem „Be”), szkło do oświetlenia gazowego (opatrzone nazwą „Aero”), także przez krótki okres szkło do termosów [35].

Podsumowanie

Tekst powyższy jest efektem wstępnych badań nad historią hut szkła istniejących na terenie współczesnej warszawskiej dzielnicy Targówek Fabryczny. Koncentruję się na podstawowych zagadnieniach, tj. identyfikacji hut, określeniu czasu ich funkcjonowania oraz przytoczeniu we wstępnym zarysie informacji odnośnie produkowanego w danym zakładzie asortymentu, które w skróconej formie zestawiono w tabeli 1.

Analiza wspomnianych zagadnień została uznana za istotną z przyczyn wyrażonych we wstępie do niniejszego opracowania, tym bardziej że wykazała ona, iż trzy z czterech omówionych tu fabryk w czasie swojego funkcjonowania były bądź bywały określane jako „huta Targówek”.

Pomijając konieczność oraz możliwości rozbudowania poruszonego tematu, chociażby o zagadnienia związane z wyposażeniem technicznym hut, należy wskazać, że niektóre, podstawowe aspekty historii poszczególnych zakładów wymagają dalszych, dodatkowych badań. Badania te powinny objąć: 1) ustalenie, czy w dwudziestoleciu międzywojennym funkcjonowała huta szkła przy fabryce chemicznej Kijewski-Scholtze; 2) poszukiwania w materiale źródłowym informacji na temat huty Moryca Wegmeistra; 3) doprecyzowanie informacji na temat początków funkcjonowania huty „Weneda”; 4) identyfikację huty szkła, którą dysponowała spółka „F. Karolewski i K. Klimczak” przed budową i uruchomieniem zakładu przy ul. Radzywińskiej 116. Ponadto, należy wziąć pod uwagę możliwość istnienia w przeszłości na omawianym terenie innych, niezidentyfikowanych dotychczas hut szkła. Może na to wskazywać zdanie, zacytowane już powyżej, zaczerpnięte z historycznego opracowania dziejów fabryki chemicznej Kijewski i Scholtze, dotyczące konkurencji innych hut jako jednej z przyczyn likwidacji w 1908 roku huty szkła przy wspomnianej fabryce. Z drugiej strony, autor wspomnianego opracowania, pisząc o „nieobliczalnej konkurencji licznych drobnych hut, to powstających, to upadających”, mógł mieć na myśli zakłady, które powstawały w zbliżonym czasie w innych okolicach prawobrzeżnej Warszawy [39]. Niezależnie od postawionej

Tabela 1. Zestawienie informacji na temat hut szkła istniejących na Targówku Fabrycznym.

Nazwa huty	Adres zakładu	Lata istnienia	Produkowany asortyment
Huta szkła przy fabryce chemicznej Kijewski-Scholtze („Huta «Targówek»” w 1896); od 1896–1897 huta należała do Spółki Akcyjnej Fabryk Chemicznych i Huty Szklanej Kijewski, Scholtze i S-ka	ul. Siarczana 6 (ulica wytyczona i nazwana po 1916 r.)	1878–1908; dwudziestolecie międzywojenne (?)	„szkło zwyczajne”, „szkło taflowe”, „szkło aptekarskie”, „butlony do przetworów chemicznych”
„Huta «Targówek»” Moryca Wegmeistra	okolice ulic Szklanej i Hutniczej (?)	1909 – około 1917 (?)	nieznany
„Zakłady przemysłowe «Weneda» Szymański, Kurowski i S-ka, Sp. z o. o.” (od 1927 r.)	ul. Radzywińska 138 (od 1928 r.)	1920 – około 1937/1938	„szkło laboratoryjne”, „szkło szpitalne” (w tym miednice szpitalne i syfony), „szkło apteczne” (w tym „buteleczki apteczne” oraz słoje), klosze do lamp naftowych, słoje wystawowe
„Huta i Rafineria Szkła «Targówek» Kazimierz Klimczak i S-wie (od 1930/1931 r.), wcześniej huta należała do spółki „F. Karolewski i K. Klimczak”	ul. Radzywińska 116	1925–1927 – okres powojenny (1925 – faza projektowa, 1927 – uruchomienie produkcji szkła)	wyroby „proste” ze szkła białego i barwionego, naczynia laboratoryjne i rury do ampułek ze szkła „Alborex”, rury do aparatury laboratoryjnej ze szkła „Be”, szkło „Aero” do oświetlenia gazowego, szkło do termosów

tezy, fakt zagęszczenia lokalizacji hut szkła na niewielkim obszarze Targówka Fabrycznego nie znajduje analogii w innych rejonach Warszawskiego Okręgu Przemysłowego. Należy przy tym zwrócić uwagę, że nie wszystkie z omawianych tu czterech zakładów działały jednocześnie (choć uszczegółowienie w tej kwestii wymaga dalszych badań). Z kolei przyczyny takiego stanu rzeczy nie są do końca jasne, np. dogodne warunki transportowe niwelowane były niedogodnymi właściwościami terenu – grunty przy ul. Radzywińskiej były podmokłe, na co narzekano w hucie Kazimierza Klimczaka i hucie „Weneda” [31, 35].

Analizując ujęte w tabeli 1 dane na temat asortymentu produkowanego przez omawiane w niniejszym tekście huty, wnioskować można, że zakłady te specjalizowały się przede wszystkim w produkcji szkła lub przedmiotów ze szkła na potrzeby przemysłu chemicznego i farmaceutycznego (opakowania), aptek (naczynia oraz sprzęt laboratoryjny wykorzystywany w ówczesnych aptekach), laboratoriów (w znaczeniu ogólnym) oraz szpitali. Stanowi to intrygującą i wartą dalszego zgłębienia cechę charakterystyczną omawianych tu zakładów.

LITERATURA:

- [1] Pruss W. (1977), *Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864–1914*
- [2] Gubała E. (2006), *Przemysł szklarski w II RP i jego organizacja* (referat wygłoszony na V Zjeździe Seniorów Przemysłu Szklarskiego, Duszniki Zdrój, 12–13.10.2006)
- [3] <http://spolecznosc.targowek.waw.pl/page/index.php?str=178> (dostęp 15.04.2016)
- [4] <https://zdm.waw.pl/miejski-system-informacji/obszary-msi/dzielnica-targowek> (dostęp 15.04.2016)
- [5] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (...)*, T. XII, Warszawa 1892 [Targówek charakteryzowany był wówczas jako kolonia, folwark i przedmieście Warszawy, leżące na północny wschód od Pragi.]
- [6] Berger J. (1969), *Z dziejów Targówka*, „Rocznik Warszawski”, IX, s. 63–85
- [7] Pietruszyński J. (1923), *Dzieje Zakładów Przemysłowych Tow. Akc. „Kijewski, Scholtze i S-ka” na tle historii przemysłu Polski. Część pierwsza: Rys historyczny przemysłu w Polsce napisał profesor Edmund Trepka. Część druga: Dzieje przedsiębiorstwa Tow. Akcyjnego „Kijewski, Scholtze i S-ka” w okresie stuletniego istnienia*, Warszawa
- [8] Kikta T. (2007), *Przemysł farmaceutyczny w Polsce (1823–1939)*, Warszawa
- [9] „Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza”, R. VII, 1878, nr 47, s. 204 (Rozmaitości)
- [10] „Przegląd Tygodniowy”, 1878, nr 47, s. 543 (Kronika powszechna)
- [11] *Księga Adresowa Królestwa Polskiego Na Rok 1905* pod redakcją J. Rolbieckiego, przy współudziale 129 korespondentów, Warszawa
- [12] *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskiem na rok 1906*, R. 2, oprac. Leon Jeziorski, Warszawa 1905
- [13] Kołodziejczyk R. (1970), *Przemysł i rzemiosło praskie przed 1939 r.*, [w:] J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, Ż. Kormanowa, H. Rostkowska (red.), *Dzieje Pragi*, b. m. w., s. 189–201
- [14] Misztal S. (1970), *Rozwój i lokalizacja przemysłu Warszawy międzywojennej*, [w:] E. Borecka, M. Drozdowski, H. Janowska (red.), *Studia warszawskie*, IV, Warszawa II Rzeczypospolitej 1918–1939, 2, Warszawa, s. 7–47
- [15] Spółki Akcyjne w Polsce, 1921/2

- [16] *Handlowa Księga Adresowa Polski i Gdańska*. Opracowana pod kierunkiem W. Neumana, Gdańsk Warszawa 1923
- [17] *Spis Abonentów Warszawskiej Sieci Telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej i Rządowej Warsz. Sieci Okręgowej*. Rok 1938/39, Warszawa 1938
- [18] *Plan Stoletniego m. Warszawy*. Nakład Towarzystwa Doraźnej Pomocy Lekarskiej. Dodatek do Kalendarza informacyjno-encyklopedycznego. 1918. Skala 1: 25000. Zbiory Muzeum Warszawy, nr inw. MHW 132/PI
- [19] „Gazeta Rzemieślnicza”, R. I, 1884, nr 10, s. 7 (Różne wiadomości: Czesi w Targówku)
- [20] *Księga Adresowa Miasta Warszawy [...]*. Zebrał i ułożył Al. Józef Wiśniakowski, Warszawa 1896
- [21] *Adresy Warszawy rok 1909*. Zebrane i opracowane pod kierunkiem Antoniego Żwana. 1909
- [22] *Księga Królestwa Polskiego*. Rok 1910. Warszawa 1910
- [23] *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskiem*. VI. Opracował i wydał Inżynier Antoni Rościszewski Sroka, Warszawa 1910
- [24] *Adresy Warszawy*. Wyd. L. Kleber, Warszawa 1913/1914
- [25] *Polen. Polska. Adressbuch für Industrie, Handel und Landwirtschaft. Księga adresowa dla przemysłu, handlu i rolnictwa*. Wydana z wykorzystaniem źródeł urzędowych przez firmę Rudolf Mosse, Berlin-Warschau [1917]
- [26] *Księga Adresowa „Warszawa” na 1920 rok*. Pod redakcją Tomasza Koźmińskiego. 1920
- [27] *Wyciągi z Rejestrów Handlowych Sądów Okręgowych w Warszawie, Łodzi, Kaliszu, Piotrkowie, Sosnowcu, Lwowie, Jaśle, Poznaniu, Katowicach i Cieszynie. Sądów Powiatowych: w Poznaniu, Lesznie, Ostrzeszowie, Inowrocławiu i Katowicach* [b. m. w., b. r. w.]
- [28] „Tygodnik Handlowy”, R. IX, 1927, nr 19, s. 21 (Obwieszczenie)
- [29] *Księga Adresowa Polski (Wraz z W. M. Gdańskiem) Dla Handlu, Przemysłu, Rzemiosł i Rolnictwa*. 1926/27. Warszawa
- [30] *Księga Adresowa Polski (Wraz z W. M. Gdańskiem) Dla Handlu, Przemysłu, Rzemiosł i Rolnictwa*. 1928. Warszawa
- [31] Haberko B. (1980), *Moje huty szkła. Wspomnienia (1910–1965)*, Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk
- [32] *Spis Abonentów Warszawskiej Sieci Telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej*. Rok 1937/38, Warszawa 1937
- [33] *Spis Abonentów Sieci Telefonicznej M. St. Warszawy Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej i Warszawskiej Sieci Okręgowej P. P. T. T.* Rok 1939/40, Warszawa
- [34] „Wiadomości Urzędu Patentowego”, R. XI, 1934, z. 9, s. 331
- [35] Więcek M. (w druku), *Aspekty techniczne budowy i funkcjonowania huty szkła „Targówek” w latach 1925–1939 (na podstawie wspomnień inż. Józefa Peszla)*
- [36] *Księga Adresowa Polski Przemysłu, Handlu, Finansów, Szkolnictwa, Wolnych Zawodów i Organizacji Społecznych*. Rok 1937 [Warszawa]
- [37] Więcek M. (2011), *Warszawska firma „Feliks Karolewski” – producent i dystrybutor szkła aptecznego*, [w:] Z. Bela (red.), *Pamiętnik XX Sympozjum Historii Farmacji. Korporacje aptekarskie – historia i teraźniejszość*. Zakopane 2011, Kraków, s. 171–181
- [38] „Życie Warszawy”, 1949, nr 114
- [39] Szczepański J. (1998), *Dzieje Wyszkowa i okolic*, Warszawa [na s. 126 autor wymienia następujące huty szkła z datami ich założenia: w Jablonnie (1897), Wołominie (1905), Tuszczu (1906), Ożarowie (1908), Międzyzlesiu (1912)]
- [40] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:PL_Warsaw_targ%C3%B3wek_location.svg (dostęp 23.05.2016)
- [41] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:PL_warsaw_targ%C3%B3wek_fabryczny_location.svg (dostęp 23.05.2016)
- [42] <http://www.trasbus.com/plan1919.htm> (dostęp 23.05.2016)
- [43] <http://www.mapywig.org/> oraz <http://igrek.amzp.pl/details.php?id=13657> (dostęp 21.04.2016)